

Нуралиева Н.М., Айдарова Б.А.

АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

УДК:333-8

Айыл чарбасынын экономикасында экономикалык көрсөткүчтөр колдонулат. Экономикалык көрсөткүч экономиканын, анын объекттеринин, анда өткөндө, учурда жана келечекте жүрүүчү жараяндардын абалын көрсөтөт жана мүнөздөйт. Экономикалык көрсөткүчтөр экономика илиминде жана экономикалык жараяндарды башкарууда колдонулуучу экономиканы сыпаттоонун эң кеңири таралган жана майнаптуу шаймандарынын бирин беришет.

Экономиканы жалпы, анын тармагын, регионду, экономикалык ишмердүүлүк чөйрөсүн, бир тектүү экономикалык жараяндардын тобун мүнөздөөчү өз ара байланышкан, тутумдашкан көрсөткүчтөрдүн жыйындысын экономикалык көрсөткүчтөрдүн тутуму деп аташат.

Өсүүнүн көрсөткүчтөрү (өсүүнүн ылдамдыктары) берилген мезгилде өндүрүлгөн же керектелген экономикалык өнүмдүн санынын мурунку мезгилде өндүрүлгөн же керектелген санга карата катышын беришет. Көбүнчө жылдык, кварталдык, айлык мезгил, же жөн гана катталган аяккы жана баштапкы даталар каралат. Эгер иликтенип жаткан мезгил үзүмү ичинде өнүмдүн көлөмү өзгөрбөсө, анда өсүү көрсөткүчү (өсүү темпи) бирге же 100%га барабар; эгер көлөм көбөйсө, б.а. өсүү көрсөткүчү 100%дан ашат, ал эми эгер азайса – анда ал 100%дан төмөн.

Өсүү көрсөткүчтөрү экономиканын абалынын өзгөрүүсүн мүнөздөшөт да, ошондуктан аларды экономиканын абалынын же өзгөрүүсүнүн көрсөткүчтөрү деп атоо да укук ченемдүү. Көбүнчө статистикада колдонулуучу мындай салыштырма көрсөткүчтөр тобун **индекстик көрсөткүчтөр**, же жөн гана **индекстер** түзүшөт. Индекс өзү менен берилген, бизди кызыктырган учурдагы көрсөткүчтүн базис катары алынган тиешелүү мезгилде катталган анын базистик маанисине катышын берет. Индекстер көрсөткүчтүн аттангандагыга, б.а. базистикке салыштырмалуу маанисин мүнөздөшөт да, муну менен көрсөткүчтүн чоңдугу мезгилдин белгилүү бир үзүмүндө (базистиктен азыркыга чейин) кандай өзгөргөнүн көрсөтүшөт, баалардын, кирешелердин, жашоо деңгээлинин индекстери кеңири таралган.

Көбөйүү көрсөткүчтөрү, же көбөйтүндүлүк көрсөткүчтөр, берилген мезгилде өндүрүлгөн, сатылган, керектелген өнүмдүн санынын мурунку, базистик мезгилде өндүрүлгөн, сатылган, керектелген өнүмдүн санына жармашуу (көбөйүү же азаюу) катышын беришет. Эгер иликтенип жаткан мезгил үзүмүндө, айталы, акыркы жыл ичинде, өнүмдүн көлөмү өзгөрбөсө, анда бул жыл үчүн көбөйүү көрсөткүчү нолго барабар; эгер көлөм көбөйсө – анда көбөйүү көрсөткүчү оң, эгер азайса – анда көбөйүү көрсөткүчү терс. Көбөйтүндүлүк көрсөткүчтөр өсүү көрсөткүчтөрүнө окшоп үлүштөрдө же пайыздык берилиште өлчөнүшөт. Физикалык аналогиялардан чыгып көбөйүү көрсөткүчтөрү «экономикалык тездөө» көрсөткүчтөрү деп атала алышат.

Көбөйүү көрсөткүчтөрүн көбүнчө мезгилдин белгилүү бир үзүмүнө гана эмес, өнүмдүн көлөмүнүн көбөйүүсүн шарттаган фактордун, себептин көбөйүүсүнө да тийиштүү кылышат. Экономикада түрдүн өлчөмдүүлүгүнө ээ болгон салыштырмалуу көрсөткүчтөр жетишерлик көп кездешет. Мында алымдагы жана бөлүмдөгү күчтү кыскартууга болбойт, анткени булар түрдүү сомдор, айталы, сатуулардан акчалай түшкөн сом – алымда, жана өндүрүшкө акчалай салымдардан сом – бөлүмдө.

Аларда көлөмдүү көбөйүү фактордун ушул көбөйүүнү шарттаган акыркы, четки бирдигине тийиштүү кылынган шарттуу көбөйтүндүлүк көрсөткүчтөрдү, чектик көрсөткүчтөр деп аташат. Өзүнүн математикалык мааниси боюнча чектик көрсөткүчтөр өнүмдүн чоңдугунан ошол чоңдуктун өзгөрүүсүн шарттаган фактор боюнча туундуну беришет. Экономикалык маанисинде чектик көрсөткүч бир бирдикке сарпталуучу каражаттарды, күч-аракеттерди, ресурстарды көбөйтүүнүн эсебинен канча кошумча бирдиктерди алууга болорун, же, элестүү айтканда, акыркы сарпталган сом кошумча эмне апкелерин мүнөздөйт.

Экономикалык көлөмдүк көрсөткүчтөр алар берилген өлчөгүчтөрдүн табиятына жараша эки ири жыйындыга бөлүнүшөт.

1. **Натуралдык көрсөткүчтөр физикалык өлчөмдө, натуралдык өлчөгүчтөр деп аталгандарда, башкача айтканда салмактын, көлөмдүн, аянттын дааналарында же бирдиктеринде, ошондой эле убакыттын бирдиктеринде берилген.**

2. **Нарктык көрсөткүчтөр акча бирдиктеринде, башкача айтканда сомдордо ж.б.у.с. берилишет.**

Натуралдык көрсөткүчтөр экономикалык өнүмдүн санын кыйла объективдүү чагылтышары табигый нерсе, анткени алар аспаптардын, аппаратуранын жардамы менен түздөн-түз физикалык өлчөөгө алынышат. Нарктын, акчалай өлчөөдөгү көрсөткүчтөрдүн чоңдугуна өзгөрүүгө дуушарлануучу жана анын үстүнө бир эле өнүм үчүн түрдүү мааниге ээ

боло алуучу баалардын деңгээли маанилүү таасир кылат. Дандын, эттин жылдык көлөмүн өндүрүүнүн көрсөткүчү ушул өнүмдөрдү өндүрүүнүн наркынын сомдор менен берилген көлөмүнүн көрсөткүчүнө караганда, тонналарда кыйла ишенимдүү жана ынанымдуу.

Экономикалык көрсөткүчтөр алар кандай түрдө аныкталганына, алардын сандык маанилери кантип табылганына жана көрсөткүчтөр кандай максаттарда, кандай милдеттерди чечүү үчүн колдонулганына жараша бир катар топторго бөлүнүшөт.

Эсептик, эсептик-талдоочулук көрсөткүчтөрдүн маанилери математикалык көз карандылыктардын, экономикалык-математикалык моделдердин негизинде белгилүү бир усулдарды колдонуу менен эсептөөлөр аркылуу аныкталат. Эсептик-талдоочулук көрсөткүчтөр болжолдуу пландык көрсөткүчтөрдү, ошондой эле социалдык-экономикалык программалардын көрсөткүчтөрүн аныктоодо баштапкы катары кеңири колдонулат.

Ченемдик деп адатта башкаруу органдары орнотушкан же чарба жүргүзүү практикасында түзүлгөн жана өндүрүмдүн бирдигин өндүрүүгө, ишти аткарууга ресурстардын ченемдерин (чийкизат, кубат, материалдар, эмгек, акча), керектөө ченемдерин билдирген көрсөткүчтөрдү атоо кабыл алынган. Ченемдер (универсалдуу ченемдер) түрүндөгү көрсөткүчтөр топтоо, үнөмдөө, пайда, эмгек акы төлөө, салык салуу ченеми өңдүү кабыл алынган, берилген карым-катнаштарды да чагылтышат.

Экономикада илимдин, техниканын, технологиянын жетишкендиктерин мүнөздөөчү илимий-техникалык көрсөткүчтөр да колдонуу табышат.

Агрардык экономиканын тармактарына, ал же бул экономикалык көрсөткүчтөр менен мүнөздөлүүчү экономикалык жараяндардын тибине жараша керектөөлөрдүн, ресурстук камсыздоонун, өндүрүштүн, бөлүштүрүүнүн, алмашуунун, керектөөнүн, сарптоолордун, майнаптуулуктун, көрөңгөлөрдүн, туруктуулуктун, ишенимдүүлүктүн, тобокелдин, баалардын, суроо-талаптын, сунуштун, кирешелердин, чыгашалардын, жашоо деңгээлинин ж.б. көптөрдүн көрсөткүчтөрү өңдүү топторду, түрлөрдү ажыратуу кабыл алынган.

Экономиканын баштапкы бөлүмчөлөрүнө, тогоолоруна, эң чакан элементтерине тийиштүү жалгыз, жеке, бир тектүү көрсөткүчтөрдөн экономикалык объекттерди жана жараяндарды бүтүндөй бир регионду (региондук көрсөткүчтөр), тармакты (тармактык көрсөткүчтөр), жалпы өлкөнү (эл чарбалык, жалпы экономикалык көрсөткүчтөр) кучагына алган кыйла ири масштабда мүнөздөөчү топтук, кошмо, агрегацияланган көрсөткүчтөр түзүлүшөт.

Кошмо, жалпыланган көрсөткүчтөр менен катар жана керек болсо алар катары экономикада кеңири жыйынды чоңдуктардын орточо мааниси түрүндөгү орточо көрсөткүчтөр кеңири колдонулушат. Кээде экономика, ошондой эле экономикалык жана математикалык статистика менен тааныштыгы аз адамдар болжолкондой, орточо экономикалык көрсөткүч дегеле бир тектүү көрсөткүчтөрдүн тобундагы орточо арифметикалык болуп саналууга милдеттүү эместигин билүү маанилүү. Орточо салмакталган көрсөткүчтөр көбүрөөк көрүнүктүү деп эсептелет. Эгер, **мисалы**, «*n*» адам A жылдык кирешесин, «*m*» адам $\frac{1}{3}B$ кирешесин жана «*p*» адам – C кирешесин

алса, анда D орточо кирешеси $(A + B + C)$ түрүндө эмес, ал эми:

$D = \frac{nA+mB+pC}{n+m+p}$ формуласы боюнча эсептелет, ал кыйла көбүрөөк көрүнүктүү натыйжаларды берет.

Экономикалык көрсөткүчтөрдүн курамы дайыма толукталат жана жаңыланат, аларды аныктоонун усулдары да өркүндөйт. Экономикалык көрсөткүчтөр талдоодо, божомолдоодо, пландоодо көбүрөөк кеңири колдонулат. Экономиканы, экономикалык объекттер менен жараяндарды башкаруунун ийгилиги колдонулган көрсөткүчтөрдүн чөйрөсүнөн, алар башкарылуучу объекттер менен жараяндарды мүнөздөшкөн толуктук деңгээлинен, бул көрсөткүчтөр экономика илиминде канчалык так жана туура аныкталганы менен иштелгенинен маанилүү түрдө көз каранды болот.

Айыл чарбасында экономикалык өнүгүүнүн экономикалык өсүүсү, негизинен, эки өз ара байланышкан ыктар менен аныкталат жана өлчөнөт:

- убакыттын белгилүү бир үзүмүнө өндүрүмдү реалдуу дүң өндүрүүнүн көбөйүүсү менен;
- калктын жан башына өндүрүмдү реалдуу өндүрүүнүн көбөйүүсү менен.

Адатта ушул аныктамалардын каалаганынан чыгып, экономикалык өсүү пайыздардагы өсүүнүн жылдык темптери менен өлчөнөт.

АӨКндеги экономикалык өсүүнү өндүрүштүн натыйжасынын жана анын факторлорунун өзгөрүүсүн чагылткан өз ара байланышкан көрсөткүчтөр тутумунун жардамы менен да баалоого болот. Мисалы, базар экономикасынын шарттарында өндүрүмдү өндүрүүнү камсыздоо үчүн, белгилүү болгондой, үч фактор зарыл: эмгек, капитал жана жер (табияттык ресурстар). Демек, Y жыйынды өнүмү (L) эмгекти, капиталы (K) капиталды жана (N) табияттык ресурстарды сарптоолордон чыккан функция:

$$Y = f(L, K, N),$$

Экономикалык өсүүнү мүнөздөө үчүн бир катар көрсөткүчтөр колдонулат, алардын жардамы менен өндүрүштүн өзүнчө факторлорун колдонуунун натыйжалуулугу өлчөнөт.

Биринчиден, экономикалык өсүүнүн маанилүү көрсөткүчү эмгектин өндүрүмдүүлүгү катышы, башкача айтканда өндүрүмдү чыгаруу көлөмүнүн айыл чарба өндүрүмүн өндүрүү жараянында жүзөгө ашырылган жандуу эмгекти сарптоолорго катышы ($\frac{Y}{L}$) болуп саналат. Тескери катыш ($\frac{L}{Y}$) өндүрүмдүн эмгек талап кылуусу деп аталат.

Экинчиден, өндүрүмдүн көлөмүнүн өндүрүү жараянында колдонулган капиталдын чоңдугуна катышы – бул капиталдын өндүрүмдүүлүгү, же капиталдын кайтарымдуулугу. Тескери көрсөткүч – бул өндүрүмдүн капитал талап кылуусу.

Айыл чарбасы – материалдык өндүрүштүн өзгөчө аймагы, анткени ал баарыдан мурда көптөгөн табияттык-климаттык кубулуштардан: жыл ичи орточо жааган жаан-чачындардын санынан, өсүмдүктөрдүн вегетациялык өнүгүү мезгилинин узактыгынан, күн радиациясынын деңгээлинен, алдынала көрүлбөгөн стихиялык кырсыктардан (куркакчылыктан, мөндүрдөн ж.б.у.с.) объективдүү көз карандылыкта турат. Мындан тышкары, айыл чарбасы зор аймактан орун алган, бирдей эмес климаттык параметрлери, өндүрүштүн негизги каражаты катары жердин түшүмдүүлүгүнүн айырмалары, өндүрүштүк жана социалдык түзүмдүн өнүгүүсүнүн түрдүү деңгээли, ар кыл кадрдык дарамети ж.б.у.с. менен мүнөздөлөт. Мына ушундан татаал практикалык көйгөй жаралат: өлкөнүн бардык региондорунда айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өнүгүүсүн кантип камсыздоо керек?

Айыл чарбасын жана жалпы эле агроөнөр жай комплексин туруктуу өнүктүрүү көйгөйү теориялык өңүттө жетишсиз иштелгенин белгилөө зарыл. Ошентсе да, жарыяланган илимий эмгектерге таянып, агрардык сектордун өнүгүүсүнүн туруктуулугун момундайча аныктоого болот: ал ар бир өндүрүштүк циклда чарбалык ишмердүүлүктүн туруктуу, кескин алмашпаган натыйжаларын жана аларды андан ары жакшыртуу үчүн шарттарды кайра өндүрүү мүмкүндүктөрүнүн ырааттуу өсүүсү менен мүнөздөлөт.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү туруктуулугу ар кыл факторлорду комплекстүү, тутумдуу колдонгондо гана жетишиле алат, анткени тутум конкреттүү милдетти чечүү үчүн бирдиктүү бүтүнгө бириктирилген адистешкен элементтердин өзгөчө уюштурулушу.

Адабияттар:

1. Абдымаликов К.А. Экономика Кыргызстана. – Бишкек: 2010.

2. Джаилов Дж.С. Развитие аграрного сектора в условиях реформирования. – Бишкек: ЦЭи СР при МФ КР, 2002.
3. Джумалиева Э.Б. Агробизнес: механизм формирования и развития. – Бишкек: Алтын Тамга, 2004.
4. Жумабаев Ж. Экономическая эффективность сельского хозяйства в переходной экономике. – Бишкек: 2004.
5. Исраилов М. Проблемы аграрной реформы: Управленческо-информационные аспекты. – Бишкек: 1997.
6. Омуралиева Д.К. Проблемы развития рыночных аграрных формирований. – Бишкек: 2003.
7. Орузбаев А.У., Идинов К.И., Кубаев Б.Х. Кооперация крестьянских хозяйств – закономерный процесс развития сельского хозяйства и повышение эффективности аграрной реформы. – Бишкек: 1999.

Рецензент: э.и.к., доцент Бекбоева М.А.